

Wel aardig, beetje beschrijvend

AD BEENHAKKER*

De bedijkingsgeschiedenis van het Zeeuwse polderland is in verschillende fasen verlopen. Niet alleen het poldertype veranderde in de loop der eeuwen, ook het patroon van de verkaveling en de plattegrond van de in de polders gelegen dorpen vertoonden een evolutie. Daardoor kent het op het eerste gezicht zo homogeen polderlandschap van Zeeland diverse onderling verschillende landschapstypen.

Toen kort na het jaar 1000 de eerste dijken in Zeeland werden aangelegd, was het land al enkele eeuwen bewoond. Tussen de duinen in het westen en de pleistocene dekzanden van Brabant en Vlaanderen in het oosten en zuiden strekte zich een schorrenlandschap uit, doorsneden met grotere en kleinere getijdengeulen. Ondanks de barre levensomstandigheden hadden zich in dit zilte en boomloze land al sinds de achtste eeuw mensen gevestigd, die leefden van de veeteelt en wellicht op de hogere gronden wat akkerbouw konden bedrijven. Hun woningen en bedrijven hadden zij gebouwd op de hoogste plaatsen van de schorren; deze plekken bevonden zich langs de geheel of grotendeels dichtgeslibde krekken. Deze kreekkruggen waren niet alleen hoger gelegen, maar ook zandiger dan de tussengelegen poelgronden, en daardoor beter geschikt voor bewoning. Van indijking was aanvankelijk geen sprake. Zelfs de eerste Zeeuwse kerken werden omstreeks het jaar 1000 nog op het onbedijkte schor gebouwd. Toen men bij hoge stormvloed niet veilig bleek te wonen, werden de woonplaatsen opgehoogd tot lage terpen. Pas bij de grote stormvloed van 1134 bleek, dat een veilig bestaan op de schorren op de lange duur niet mogelijk was. Op alle toen bewoonde Zeeuwse eilanden begon men met het aanleggen van dijken, die alle reeds bewoonde plaatsen beschermden. Waar mogelijk sloot men deze aan op de duinen. In de ongelooflijk korte tijd van circa veertig jaar werden de kerken van de Zeeuwse eilanden en ook Zeeuws-Vlaanderen van een complete omringdijk voorzien. Vóór het jaar 1200 was het toenmaals bewoonde land al bedijkt. Het eiland Walcheren had toen al in hoofdlijnen de vorm die het nu nog heeft. De bedijking leverde niet alleen een grotere veiligheid op, maar bood nog meer voordelen.

Het zoute water was naar buiten gedrongen, en door regenval trad een geleidelijke verzoeting op. Tevens kon men door middel van uitwateringssluizen het overtollige water lozen. De polderwaterstand kon in gunstige tijden worden verlaagd tot een peil even boven laagwater. Hierdoor ontstond de mogelijkheid om op de kreekkruggen akkerbouw en fruitteelt te gaan bedrijven. De poelgronden, die zilter en natter waren, bleven in gebruik als grasland. Dit gebruikspatroon is op de oude kerneilanden, zoals Walcheren, Schouwen en Zuid-Beveland nog altijd duidelijk te herkennen.

KREKENSTELSEL

Hoewel het grondgebruik van de kerneilanden na de bedijking drastisch veranderde, bleef het verkavelingspatroon nagenoeg ongewijzigd. Vóór de bedijking werd dit geheel bepaald door het krekensysteem: de wegen volgden de oevers van de krekken, de kleinere kreekjes dienden als perceelsscheiding. Dit leverde een zeer onregelmatige verkaveling op met grillig gevormde, kronkelend verlopende perceelsgrenzen. In gebieden waar geen herverkaveling heeft plaatsgevonden, zoals de Yerseke Moer en het ganzenreservaat van de Goese Poel, is het krekensysteem van vóór 1200 nog geheel te herkennen. Slechts in de allerlaagste delen van de Yerseke Moer zien we enkele rechte wegen en perceelsgrenzen. Waarschijnlijk was dit gebied na de bedijking te moerassig om verkaveld te worden en is de verkaveling pas ontstaan ten behoeve van de moeraning: de winning van zout uit het onderliggende veen. In het grootste deel van de kerneilanden is de middeleeuwse blokverkaveling door ruil- en herverkaveling verdwenen, maar het wegensysteem en het bebouwingspatroon weerspiegelen nog steeds de structuur van kreekkruggen en poelgronden.

In tegenstelling tot de verkaveling vertoonde de dorpsvorming in de middeleeuwen wel een geleidelijke ontwikkeling. Na de bedijking nam de bevolking snel toe en in de late twaalfde en de dertiende eeuw werden tientallen parochies gesticht. De plaats voor de kerk werd bij voorkeur gekozen op een hoger gedeelte van een kreekkrug, liefst op een plaats waar enkele kreekkruggen tezamen kwamen. Bij plaatsen als Grijskerke en Serooskerke op Walcheren is dit nog goed te zien. Veel kerken werden dan ook gebouwd in een bocht van een weg of bij de samenkomst van twee wegen. Het kerkhof werd dan afgescheiden door het aanleggen van een verbindingsweggetje achter de kerk langs (bijvoorbeeld in Eversdijk bij Kapelle) of door het aanleggen van een tegenbocht (zoals te Biggekerke). Op die manier ontstond het prototype van het ringdorp, het kenmerkende dorpsstype van het middeleeuwse Zeeland. Bij kleinere plaatsen werd de ringweg niet voltooid (Gapinge) of zelfs geheel achterwege gelaten (Kattendijke). Er is dan wel een ringvormig kerkhof, maar men kan er niet omheen wandelen. Bijzondere voorbeelden van middeleeuwse dorpsaanleg zien we in Nisse en Kloetinge. Hier werd het ringvormige kerkhof uitgebreid met een rechthoekig groen dorpsplein ten behoeve van de jaarmarkt. Midden in dit plein werd ook de dorpsvijver aangelegd, de 'vaete', die diende als veedrenkplaats en brandvijver. Gedurende de middeleeuwen veranderde de verkaveling van het land dus nauwelijks, maar werd wel aandacht besteed aan de verfraaiing van de dorpen.

KLEINE POLDERS

De toenemende welvaart na de bedijking leidde al spoedig tot behoefte aan nieuwe grond. Langs de overgebleven, geleidelijk verzandende getijdengeulen waren nog smalle stroken schorrengrond beschikbaar, en deze werden langzamerhand ook ingepolderd. Zo ontstond langs de randen van de kerneilanden een hele reeks kleine polders, die een kenmerkend eigen landschapstype vormen. Vooral langs de kleinere geulen, zoals de Zwake op Zuid-Beveland en de Gouwe tussen Schouwen en Duiveland, had men succes. Tussen 1300 en 1500 ontstonden hier tientallen kleine tot zeer kleine polders, soms maar vijf hectare groot. Ze werden dikwijls genoemd naar hun indijker: Hugopolder, Jan Vierloospolder. Uiteindelijk konden deze getijdewateren zelfs worden afgedamd,

sen duin en dekzand

zodat twee eilanden met elkaar verbonden werden. Zo werd in 1446 de Zwake afgedamd, waardoor de eilanden Zuid-Beveland en Borssele werden verenigd.

Soms werden ook begroeide zandplaten, die midden in de grote getijdewateren waren ontstaan, de zogenaamde opwassen, als aparte eilandjes bedijkt. Deze eilandjes groeiden aan door nieuwe aanwassen en werden uiteindelijk door een dam met het naburige grotere eiland verbonden. Dit is bijvoorbeeld het geval geweest bij Heinkenszand en Ovezande op Zuid-Beveland.

Het landschap van deze kleine polders wordt geheel bepaald door het dijkenpatroon. Hun omvang was meestal zo gering, dat de ontsluiting van de percelen gemakkelijk vanaf de dijken kon geschieden. Soms werden enkele wegen loodrecht op de dijk aangelegd. Alleen in de wat grotere polders zorgde een centrale weg voor de ontsluiting. Aan nieuwe dorpen was in deze kleine polders weinig behoefte. De nieuwe eilanden Heinkenszand en Ovezande kregen wel een eigen kerk, maar van dorpsvorming was nauwelijks sprake. Het dorp Heinkenszand werd eenvoudig langs een binnendijk gebouwd, Ovezande bij de samenkomst van drie binnendijken.

De bedijking van kleine polders is ook na de middeleeuwen nog op veel plaatsen doorgegaan, tot in de negentiende eeuw toe. Maar intussen vonden nieuwe ontwikkelingen plaats.

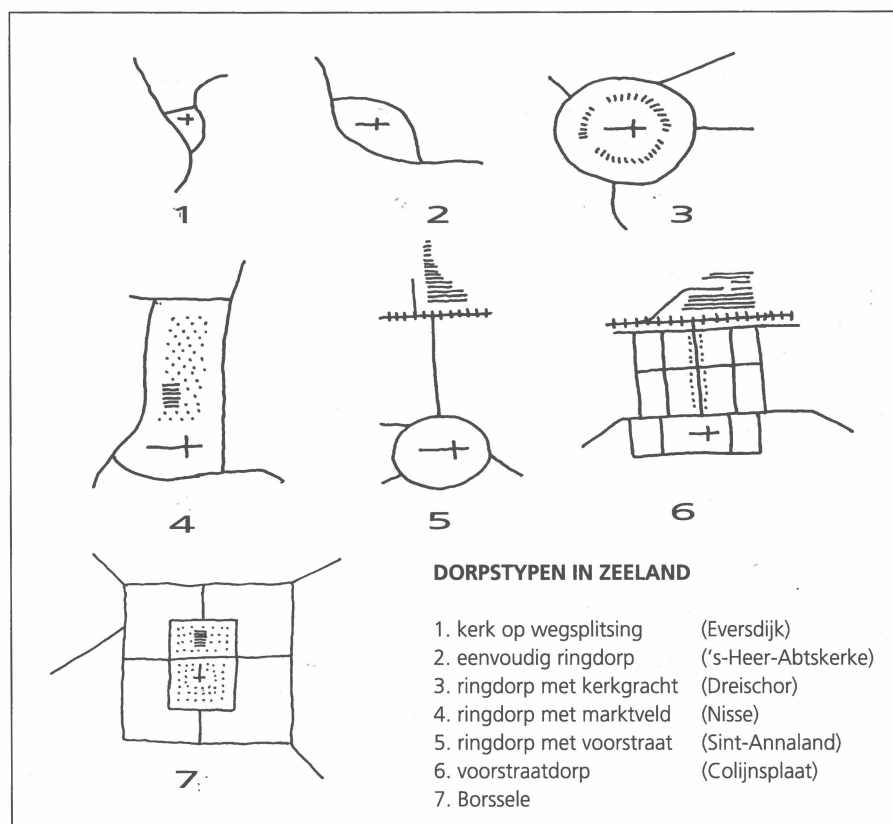
NIEUWE TIJD

In de vijftiende eeuw deed een nieuwe fase in de inpolderingsgeschiedenis haar intrede. In deze tijd werden in Zeeland vooral kleine polders bedijkt. Om deze nieuwe fase te zien moeten we dan ook een uitstapje maken naar Overflakkee. Dit enorme gebied lag in 1400 nog geheel onbedijkt. In de loop van de vijftiende eeuw werden hier echter vier grote kerneilanden bedijkt: Dirksland, Middelharnis-Sommelsdijk, Grijsoord (Oude Tonge) en Sint-Adolfsland (Ooltgensplaat). In tegenstelling tot de Zeeuwse kerneilanden waren deze eilanden bij de bedijking nog onbewoond, zodat er nog geen verkavelings- of bebouwingspatroon aanwezig was. We zien hier dan ook een regelmatige verkaveling verschijnen. Door de nieuwe polder werden enkele rechte wegen aangelegd, die elkaar meestal onder een enigszins scheve hoek kruisten. Blijkbaar werden deze polders nog zonder vooraf uitgewerkt

plan ingedijkt, maar voor de wegeaanleg en de verkaveling werd wel een landmeter ingeschakeld, die de uiteinden van de wegen op de dijk uitzette. In Zeeland kennen we ook één polder met zo'n patroon: Sint-Annaland.

Aan de dorpsvorming werd in deze polders grote aandacht besteed. In tegenstelling tot de

de golven verdwijnen: heel Noord-Beveland, Sint-Philipsland, het westelijk deel van het eiland Borssele en oostelijk Zuid-Beveland gingen verloren. Aanhoudende nieuwe stormvloed en het uitbreken van de opstand tegen Spanje leidden ertoe dat van herstel voorlopig weinig terecht kon komen. Pas rond 1600

Zeeuwse ringdorpen werden de nieuwe kernen direct achter de dijk aangelegd: haven, uitwateringssluis en kerk kwamen zodoende vlak bij elkaar te liggen. De dorpen kregen een zorgvuldig aangelegd rond kerkhof, veelal omringd door een gracht, dat in de meeste gevallen met de haven werd verbonden door een korte, brede, voorname straat, de Voorstraat. Middelharnis, Sommelsdijk, Sint-Annaland en Ooltgensplaat zijn hiervan prachtige voorbeelden.

MODERNE POLDERS

De ontwikkeling van het Zeeuwse polderland werd in de zestiende eeuw wreed onderbroken. De stormvloed van 6 november 1530, 'Sint Felix quaede saturdach', deed grote stukken van Zeeland voor lange tijd of voorgoed in

werd het herstel grootscheeps ter hand genomen. In Zeeuws-Vlaanderen zou men daarmee nog tot na de Vrede van Munster in 1648 moeten wachten.

Intussen was de organisatie van het bedijkingswerk drastisch veranderd. De werken werden nu aangepakt door kapitaalcrachtige ondernemers (zoals het Oranjehuis en Jacob Cats) en zorgvuldig voorbereid. De in te dijken schorren werden door landmeters opgemeten. Deze landmeters maakten een gedetailleerd plan van de bedijking en de verkaveling. Dit gebeurde op de tekentafel; kenmerkend zijn dan ook de kaarsrechte wegen en de strikt rechthoekige verkaveling. De enige onregelmatigheid in dit patroon werd gevormd door de natuurlijke getijdengeulen, die na de bedijking als afwateringssels bleven bestaan. Het ging hier dik-

wijls om zeer grote projecten, zoals de Oud-Noord-Bevelandpolder uit 1598 (1738 hectare) en de Generale Prins-Willempolder in Zeeuws-Vlaanderen uit 1650 (1600 hectare). Typerend voor deze inpolderingsprojecten is de grote nuchterheid. Voor sentimenten is er nauwelijks plaats. Dat blijkt vooral uit de naamgeving van de wegen, zoals in de Reigersbergsche Polder: een Hoofdweg met loodrecht daarop Eerste Weg, Tweede Weg, Derde Weg en Vierde Weg.

Een bijzonder geval is de nu helaas ernstig verminkte Borsselepolder uit 1616 die, net als de Beemster uit 1612, een verkaveling in vierkanten in plaats van rechthoeken heeft. Dit patroon, dat tot een vrij ongunstige verhouding tussen wegen en kavels leidt, weerspiegelt een typisch renaissancistisch ideaalbeeld.

Het rond 1600 ontwikkelde poldertype heeft zich tot nu toe gehandhaafd. Alle inpolderingen van de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw vertonen hetzelfde beeld van rechthoekige verkaveling en kaarsrechte wegen. Pas in onze eeuw komen er, onder invloed van het gemotoriseerde verkeer, weer gebogen wegvakken voor, maar de rechthoekige kavel blijft het ideaal van de boer.

MODERNE DORPEN

In de nieuwe polders werd, vooral in het begin, ruime aandacht besteed aan de dorpsvorming. Colijnsplaat, het oudste dorp van Noord-Beveland, is het mooiste voorbeeld. De ontwikkeling van het ringdorp met voorstraat, die we op Overflakkee gezien hebben, wordt hier voortgezet, maar nu volgens een geheel rechthoekig plan. Ook hier zien we de Voorstraat die haven en kerk verbindt, geflankeerd door deftige hui-

zen en voorzien van een fraaie lindenbegroeiing. De kerk is hier echter geplaatst op een rechthoekig kerkhof, omgeven door een ringweg. Aan weerszijden van de Voorstraat liggen nog twee achterstraten en een kruisstraat. Kats, het tweede dorp van Noord-Beveland, is veel bescheidener van opzet, maar is volgens dezelfde principes gebouwd. Ook Sint-Philipsland op het gelijknamige eiland is een mooi voorbeeld van zo'n rechthoekig voorstraatdorp. In deze beide dorpen ontbreekt de ringweg om het kerkhof.

In Zeeuws-Vlaanderen werden de nieuwe dorpen niet aan de dijk, maar midden in de polder gebouwd op een kruispunt van wegen. Daar werd dan ook een rechthoekig dorpsplein aangelegd, zoals in Zaamslag. Bijzonder aardig is ook het dorp Groede. Dit middeleeuwse ringdorp, dat bijna volledig verwoest was, werd na 1613 rondom zijn gotische kerk herbouwd met een vierkant kerkplein.

Ook op het gebied van de dorpsplanning vormt Borssele een uniek geval. Dit dorp bestaat uit een enorm rechthoekig groen plein, vier kruisstraten en een rechthoekige weg, de Singel, om het hele dorp heen. Alles is ontworpen volgens een vaste module. Hoewel veel strakker van vorm vertoont het dorpsplein veel overeenkomst met dat van Nisse. Merkwaardigerwijs is het dorp noord-zuid georiënteerd, waardoor het scheef in de polderverkaveling ligt.

In de loop van de zeventiende eeuw verdwijnt langzamerhand de belangstelling voor dorpsplanning. Bij de dorpen op Noord-Beveland kunnen we dit proces nauwkeurig volgen. Wis-senkerke en Geersdijk, respectievelijk ingedijkt in 1645 en 1668, hebben nog wel een voorstraat en kruisstraten, maar de kerk is naar de

zijlijn verbannen. Kortgene, uit 1680, bestaat alleen nog maar uit één lange straat tussen dijk en kerk, en het negentiende-eeuwse Kamperland is niet meer dan een stuk lintbebouwing.

Het Zeeuwse landschap heeft in de twintigste eeuw zware klappen opgelopen. De inundaties tijdens de Tweede Wereldoorlog, de ramp van 1953 en de daarna volgende herverkavelingen hebben van het oude landschap weinig heel gelaten. Het middeleeuwse landschap is alleen nog duidelijk herkenbaar in enkele reservaten: de Yerseke Moer, het ganzen- en het heggensreservaat in de Goese Poel en de Hengstdijkse Putting. Het landschap van de kleine polders met de vele dijken is gelukkig goed bewaard gebleven, vooral op Zuid-Beveland en Tholen, maar ook in West-Zeeuws-Vlaanderen. De strakke polders van na 1600 bestaan nog, maar zijn dikwijls onbarmhartig doorsneden door moderne wegen. De dorpen hebben de stormen van de geschiedenis doorgaans beter overleefd. Uit alle perioden zijn mooie voorbeelden bewaard gebleven. De dorpsontwikkeling heeft twee hoogtepunten gekend: in de late middeleeuwen met de vervolmaking van het ringdorp en in het begin van de zeventiende eeuw met het geplande dorp op rechthoekig grondplan. Na 1700 is er op het gebied van de dorpsplanning niets noemenswaard meer gebeurd. Zelfs het jongste dorp van Zeeland, het in de jaren twintig van deze eeuw gestichte Lewedorp, is slechts een verzameling huizen langs al eerder bestaande wegen en dijken.

* Ir. A.J. Beenhakker is oud-hoofd van het Bureau Natuur en Landschap van de Provincie Zeeland.

Nog geen abonnee?

Vul de bon in en stuur deze naar AGORA/SISWO, Antwoordnummer 8556, 1000 RA Amsterdam

Hierbij abonneer ik mij op **AGORA** als

BIBLIOTHEEK/INSTELLING/BEDRIJF	(f75,- per jaar)
GEWOON ABONNEE	(f35,- per jaar)
STUDENT	(f27,50 per jaar)

Naam

Adres

Postcode Plaats

Handtekening

Ik betaal nog niets, maar wacht op uw acceptgirokaart. Abonnementen lopen per kalenderjaar. Het abonnementsgeld wordt bepaald aan de hand van het aantal nog te ontvangen nummers. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij uiterlijk een maand voor het verstrijken van het kalenderjaar is opgezegd.

SPECIALE TARIEVEN VOOR KNAG-LEDEN

Leden van het Koninklijk Nederlands Genootschap (KNAG) kunnen zich op AGORA abonneren tegen speciale kennismakingstarieven:

GEWOON ABONNEE (f25,- per jaar)
STUDENT (f17,50 per jaar)

Wilt u als lid van het KNAG hiervoor in aanmerking komen, stuur het formulier dan naar KNAG Postbus 80123-3508 TC-Utrecht of bel 030-253 40 56